

Пархоменко Н. М.

*завідувач відділу теорії держави і права
Інституту держави і права імені В. М. Корецького НАН України,
доктор юридичних наук, професор
ORCID: 0000-0002-5870-9261*

Дідич Т. О.

*в.о. завідувача, професор кафедри теорії та історії права та держави
Київського національного університету імені Тараса Шевченка
доктор юридичних наук, професор
ORCID: 0000-0002-2442-8138*

ВІДШКОДУВАННЯ ШКОДИ ЗАВДАНОЇ НАВКОЛИШНЬОМУ ПРИРОДНОМУ СЕРЕДОВИЩУ ЗА ЗАКОНОДАВСТВОМ УКРАЇНИ: ЗАГАЛЬНОТЕОРЕТИЧНА ХАРАКТЕРИСТИКА

У статті досліджується правове регулювання інституту відшкодування шкоди, завданої навколишньому природному середовищу, за законодавством України. Метою дослідження є визначення поточного стану врегулювання зазначеного правового інституту в законодавстві України та виявлення прогалин в законодавстві. Встановлено, що відшкодування шкоди, завданої навколишньому природному середовищу, у законодавстві України врегульовано низкою нормативно-правових актів, які є різними за своєю юридичною силою та галузевою приналежністю. Основні положення, які врегульовують зазначений правовий інститут, закріплені в Конституції України, Земельному кодексі України, Законі України «Про охорону навколишнього природного середовища» та Цивільному кодексі України. На підставі того, що інститут відшкодування шкоди, завданої навколишньому природному середовищу, в Україні регулюється актами різної юридичної сили та різної галузевої приналежності, зроблено висновок про складність та різносторонність зазначеного правового інституту. Визначено, що в Земельному кодексі України та Законі України «Про охорону навколишнього природного середовища» закріплені норми, які є підставами відшкодування шкоди, завданої навколишньому природному середовищу. Встановлено, що дані законодавчі акти не регулюють процедуру відшкодування шкоди, завданої навколишньому природному середовищу, та порядок визначення розміру такої шкоди. Визначено, що натомість, такі процедура та порядок врегульовані деякими підзаконними нормативно-правовими актами, що є недоліком законодавства України, яке врегульовує інститут відшкодування шкоди, завданої навколишньому природному середовищу. Висловлено пропозицію врегулювати порядок відшкодування шкоди, завданої навколишньому природному середовищу, та порядок визначення розміру такої шкоди на законодавчому рівні. Визначено, що на сьогоднішній день актуальним є питання врегулювання правового механізму відшкодування шкоди, завданої навколишньому природному середовищу внаслідок збройної агресії росії проти України. Встановлено, що на даний момент окремі аспекти механізму відшкодування шкоди, завданої навколишньому природному середовищу внаслідок збройної агресії росії проти України врегульовано в основному нормативно-правовими актами, які мають

підзаконний характер. Зроблено висновок про необхідність формування повноцінної законодавчої бази для регулювання відшкодування шкоди, завданої навколишньому природному середовищу внаслідок збройної агресії росії проти України, з метою притягнення держави-агресора росії до відповідальності за злочини проти довкілля та повноцінного відшкодування нею шкоди, завданої довкіллю України.

Ключові слова: екологічна шкода, довкілля, відшкодування шкоди, відшкодування шкоди внаслідок збройної агресії, право на безпечне для життя і здоров'я довкілля.

The article examines the legal regulation of the institution of compensation for damage caused to the environment under the legislation of Ukraine. The purpose of the study is to determine the current status of the regulation of this legal institution in the legislation of Ukraine and identify gaps in the legislation. It has been established that compensation for damage caused to the environment is regulated in the legislation of Ukraine by a number of regulatory legal acts, which differ in their legal force and industry affiliation. The main provisions regulating this legal institution are enshrined in the Constitution of Ukraine, the Land Code of Ukraine, the Law of Ukraine "On Environmental Protection" and the Civil Code of Ukraine. Based on the fact that the institution of compensation for damage caused to the environment in Ukraine is regulated by acts of different legal force and different industry affiliation, a conclusion is made about the complexity and versatility of the mentioned legal institution. It has been determined that the Land Code of Ukraine and the Law of Ukraine "On Environmental Protection" enshrine norms that are the grounds for compensation for damage caused to the environment. It has been established that these legislative acts do not regulate the procedure for compensating for damage caused to the environment and the procedure for determining the amount of such damage. It was determined that instead, such a procedure and order are regulated by some subordinate regulatory legal acts, which is a shortcoming of the legislation of Ukraine, which regulates the institution of compensation for damage caused to the natural environment. A proposal has been made to regulate the procedure for compensating for damage caused to the environment and the procedure for determining the amount of such damage at the legislative level. It was determined that today the issue of regulating the legal mechanism for compensation for damage caused to the environment as a result of Russia's armed aggression against Ukraine is relevant. It has been established that at present, certain aspects of the mechanism for compensating for damage caused to the environment as a result of Russia's armed aggression against Ukraine are regulated mainly by regulatory legal acts of a subordinate nature. The conclusion is made about the need to form a full-fledged legislative framework to regulate compensation for damage caused to the environment as a result of Russia's armed aggression against Ukraine, in order to hold the aggressor state of Russia accountable for crimes against the environment and fully compensate it for the damage caused to the environment of Ukraine.

Keywords: environmental damage, environment, compensation for damage, compensation for damage caused by armed aggression, the right to an environment safe for life and health.

Постановка проблеми. Навколишнє природне середовище є важливою складовою функціонування та розвитку держави і суспільства, оскільки воно має важливе значення для різних сфер: економічної, соціальної, культурної, освітньої, сфери охорони здоров'я та інших. З розвитком технологій, розбудовою міст, росту виробництва та, відповідно,

зростанням природокористування, питання захисту навколишнього природного середовища набуло ще більш важливого значення. Для захисту навколишнього природного середовища застосовуються різні методи, в тому числі і правові. Саме тому в кожній цивілізованій країні на сьогоднішній день існують правові механізми захисту навколишнього природного середовища та екологічних прав людини. Звісно, що не виключенням з цього правила є і Україна, де існує нормативно-правова база, в якій зафіксовано засоби правового захисту довкілля та екологічних прав людини. Одним із правових інститутів захисту екологічних прав людини та довкілля є відшкодування шкоди, завданої навколишньому природному середовищу. Даний інститут має важливе значення, оскільки він не тільки дозволяє компенсувати шкоду, завдану довкіллю, але і виступає запобіжним заходом щодо вчинення діяльності, яка може завдати шкоди довкіллю та порушити екологічні права громадян України. Дослідження правового інституту відшкодування шкоди, завданої навколишньому природному середовищу набуває особливо важливого значення з огляду на агресивну війну росії проти України внаслідок якої було завдано великої шкоди, в тому числі, шкоди навколишньому природному середовищу України, що, відповідно, вимагає створення дієвих механізмів притягнення держави-агресора до відповідальності та відшкодування нею завданої шкоди. Вищезазначене робить актуальним здійснення дослідження правового регулювання відшкодування шкоди, завданої навколишньому природному середовищу, за законодавством України.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Питання захисту екологічних прав громадян, захисту навколишнього природного середовища є важливими та актуальними на сьогоднішній день, а тому їх дослідженню присвячено низку наукових праць. Частина з таких наукових праць, в тому числі, присвячені юридичній відповідальності за екологічні правопорушення та інституту відшкодування шкоди, завданої навколишньому природному середовищу. Зокрема, ці питання досліджувалися такими науковцями як Оверковська Т. К., Опольська Н. М., Карнаух Б. П., Грабовська О. О., Бабайлова Л. М., Кірін Р. С., Грищак С. В., Новак Т. С., Шовкун В. В. та інші.

Мета дослідження. Метою даного дослідження є спроба надати загальнотеоретичну характеристику регулювання правового інституту відшкодування шкоди, завданої навколишньому природному середовищу, за законодавством України для того, щоб визначити поточний стан правового регулювання даного правового інституту за національним законодавством та виявити наявні в законодавстві прогалини.

Виклад основного матеріалу. Надаючи загальнотеоретичну характеристику правового регулювання відшкодування шкоди, завданої навколишньому природному середовищу, в першу чергу, необхідно зазначити, що даний правовий інститут регулюється нормами Конституції України. Так, в Конституції України є ст. 50, де вказано, що кожен має право на безпечне для життя і здоров'я довкілля та на відшкодування завданої порушенням цього права шкоди [1]. Закріплення такої норми в Основному законі України додатково підкреслює вагомое значення навколишнього природного середовища для держави та важливість гарантувати його захист, а також захист екологічних прав громадян. Як відомо, норми Конституції України є нормами прямої дії, а тому, зокрема, особа може безпосередньо на підставі норми ст. 50 Конституції України звертатися за захистом свого права на безпечне для життя і здоров'я довкілля до суду.

При дослідженні регулювання відшкодування шкоди, завданої природному навколишньому середовищу, необхідно згадати законодавчі акти України, які можна

визначити як одні з основних, що регулюють правовідносини щодо навколишнього природного середовища в Україні, а саме: Земельний кодекс України (далі – ЗК України) та Закон України «Про охорону навколишнього природного середовища» (далі – Закон про охорону довкілля) [2; 3].

Проаналізувавши положення ЗК України, можна стверджувати, що в ньому є низка норм, які регулюють відшкодування шкоди, завданої навколишньому природному середовищу, і при цьому, виходячи зі змісту цих норм, завдання такої шкоди завжди супроводжується порушенням прав людей. Наприклад, в ЗК України є ст. 156, де визначено основні підстави відшкодування власникам землі та землекористувачам збитків. До таких підстав, зокрема, відносяться: 1) встановлення обмежень щодо використання земельних ділянок; 2) погіршення якості ґрунтового покриву та інших корисних властивостей сільськогосподарських угідь, лісових земель та чагарників; 3) приведення сільськогосподарських угідь, лісових земель та чагарників у непридатний для використання стан та інші. Норма цієї статті є лише одним із прикладів норм ЗК України, які стосуються інституту відшкодування шкоди, завданої навколишньому природному середовищу. ЗК України містить також інші норми, де визначено положення щодо відшкодування шкоди, завданої навколишньому природному середовищу: зокрема, ч. 8 ст. 20, ч. 5 ст. 101, ч. 1 ст. 209 ЗК України та інші. Тобто, в ЗК України є достатньо велика кількість норм, які пов'язані з регулюванням відшкодування шкоди, завданої навколишньому природному середовищу.

На нашу думку, норми ЗК України щодо регулювання відшкодування шкоди, завданої природному навколишньому середовищу, можна умовно поділити на дві групи: 1) норми, які є підставою відшкодування шкоди, яка завдана шляхом порушення екологічних або інших прав конкретних громадян; 2) норми, які є підставою відшкодування шкоди, яка завдана певному об'єкту навколишнього середовища, що автоматично призводить до порушення прав великої чітко невизначеної групи людей.

Так, прикладом норми, яку можна віднести до першої групи є згадана нами вище ст. 156 ЗК України. У ній чітко визначено, що це норма, яка визначає підстави відшкодування збитків, завданих землевласникам або землекористувачам: тобто, особа є власником або користувачем землі, має певні права щодо цієї землі, її права порушуються, підпадаючи під дію ст. 156 ЗК України, і така особа може на підставі ст. 156 ЗК України звернутися за відшкодуванням шкоди. В свою чергу, прикладом норми ЗК України, яку варто зарахувати до другої групи, є ч. 8 ст. 20, де, зокрема, вказано, що зміна цільового призначення земель лісогосподарського призначення здійснюється за умови відшкодування власником земельної ділянки втрат лісогосподарського виробництва, крім випадків, визначених законом. Тобто, якщо проаналізувати норму ч. 8 ст. 20 ЗК України, то можна прийти до висновку, що вона є підставою відшкодування збитків, якщо шкода завдана певному об'єкту навколишнього природного середовища, який втрачає при цьому свою цінність виражену в певних показниках, та щодо якого мати права можуть як конкретні особи, так і великі об'єднання людей, в тому числі, весь народ України.

У цілому, більшість норм ЗК України є саме підставами відшкодування збитків, завданих навколишньому природному середовищу. У ЗК України не містяться норми, які визначають умови відшкодування та порядок притягнення осіб, які завдали шкоду, до відповідальності. Саме тому, ми частково погоджуємося з твердженням науковців Оверковської Т. К. та Опольської Н. М., які зазначають, що чинне екологічне законодавство вміщує правові норми, якими визначається переважно позитивне регулювання екологічних

правовідносин, а в разі їх порушення відповідальність настає згідно з положеннями інших галузей права [4, с. 14]. Свою аргументацію вчені підкріплюють положенням ст. 211 ЗК України, де, зокрема, зазначено, що за окремі правопорушення земельного законодавства громадяни та юридичні особи несуть цивільну, адміністративну або кримінальну відповідальність відповідно до законодавства [4, с. 14]. Дійсно, притягнення суб'єктів до відповідальності за шкоду завдану навколишньому природному середовищу регулюється нормами, які відносяться до різних галузей права. Відшкодування шкоди, завданої навколишньому природному середовищу, також є одним із видів відповідальності і такий вид відповідальності в основному регулюється нормами цивільного права, про що детальніше буде сказано трохи згодом.

Продовжуючи дослідження правового регулювання відшкодування шкоди, завданої навколишньому природному середовищу, зупинимося детальніше на аналізі положень Закону про охорону довкілля, оскільки в даному законодавчому акті також є норми, які стосуються регулювання даного інституту. Так, важливою, на нашу думку, є ст. 9 Закону про охорону довкілля, де детально розписані екологічні права громадян України. Серед таких прав, зокрема, право подати до суду позов про відшкодування шкоди, заподіяної їх здоров'ю та майну внаслідок негативного впливу на навколишнє природне середовище (п. з ч. 1 ст. 9 Закону про охорону довкілля). Дана норма відповідає духу положення ст. 50 Конституції України, що, на нашу думку, підкреслює послідовність держави України у питаннях правового регулювання захисту екологічних прав громадян, зокрема, закріплення права на отримання відшкодування. Потрібно відмітити, що хронологічно по часу Закон про охорону довкілля був прийнятий раніше за Конституцію України і положення двох цих актів в цій частині вдалося узгодити, що є позитивним аспектом, оскільки від узгодженості положень різних нормативно-правових актів, які регулюють певний правовий інститут, залежить ефективність застосування такого правового інституту.

Важливе значення для регулювання відшкодування шкоди, завданої навколишньому природному середовищу, також має ст. 68 Закону про охорону довкілля, де, в тому числі, зазначено, що громадяни та юридичні особи зобов'язані відшкодувати шкоду, заподіяну ними внаслідок порушення законодавства про охорону навколишнього природного середовища і що застосування заходів дисциплінарної, адміністративної або кримінальної відповідальності не звільняє винних від компенсації шкоди, заподіяної забрудненням навколишнього природного середовища та погіршенням якості природних ресурсів. Дана норма, на нашу думку, остаточно підтверджує невідворотність здійснення суб'єктом, який завдав шкоди навколишньому природному середовищу, відшкодування шкоди. Це додатково підкреслює важливість функціонування інституту відшкодування шкоди, завданої навколишньому природному середовищу, як засобу захисту довкілля та екологічних прав громадян України.

Як вже було зазначено вище, притягнення до відповідальності за порушення екологічних прав громадян або порушення законодавства про охорону навколишнього природного середовища переважно регулюється нормами інших галузей права. В контексті відшкодування шкоди, заподіяної довкіллю, необхідно згадати окремі норми цивільного законодавства України, зокрема, ст. 1166-1167 Цивільного кодексу України [5]. Нагадаємо, що саме ці норми визначають загальні засади відшкодування майнової та моральної шкоди, а тому вони можуть бути застосовані і до ситуацій щодо відшкодування шкоди, завданої навколишньому природному середовищу.

Таким чином, нами були визначені та проаналізовані одні з основних законодавчих актів, які регулюють відшкодування шкоди, завданої навколишньому природному середовищу. Загалом, необхідно зазначити, що в основних законодавчих актах, які можна віднести до законодавчої бази з питань довкілля, визначаються саме випадки, які є підставами відшкодування шкоди. Однак, в цих законодавчих актах чітко не має положень щодо порядку визначення розміру відшкодування шкоди та порядку проведення відшкодування. Такі правові питання переважно регулюються на рівні підзаконних нормативно-правових актів: як приклад, можна згадати Положення про порядок обчислення розміру відшкодування та сплати збитків, заподіяних внаслідок забруднення із суден, кораблів та інших плавучих засобів територіальних і внутрішніх морських вод України [6]. На нашу думку, загальні засади щодо обчислення розмірів шкоди, завданої довкіллю, та порядок здійснення відшкодування такого виду шкоди, мають бути врегульовані на рівні законодавчого акту, щоб посилити правовий захист навколишнього природного середовища та екологічних прав громадян. Звісно, об'єктів навколишнього природного середовища багато і видів шкоди, яка потенційно може бути завдана довкіллю, також велика кількість, що може спричинити складність у створенні відповідного законодавчого акту. Однак, на нашу думку, захист довкілля є важливою складовою розвитку держави, а тому прийняття такого законодавчого акту було б виправданим кроком.

Досліджуючи правове регулювання відшкодування шкоди, завданої навколишньому природному середовищу, варто детальніше зупинитися на відшкодуванні шкоди, завданої навколишньому природному середовищу внаслідок агресивної війни росії проти України. Відповідно до звіту підготовленого командами ГО «Зелений Світ – Друзі Землі» за підтримки ГО «Артіка» лише за дев'ять місяців війни росія своєю агресією завдала шкоди довкіллю України на суму 441 мільярдів доларів [7, с. 64]. Це колосальна сума і надзвичайно велика шкода навколишньому природному середовищу України. Війна росії проти України досі триває, а, відповідно, продовжує завдаватися шкода довкіллю України. За всі воєнні злочини, зокрема, злочини проти довкілля, росія має бути притягнута до відповідальності і відшкодувати Україні завдану шкоду. Для цього потрібно створити нормативно-правову базу на національному рівні.

Можна констатувати, що на сьогоднішній день поки що є невелика кількість нормативно-правових актів, які врегульовують деякі питання відшкодування шкоди, завданої навколишньому природному середовищу внаслідок війни росії проти України. Основним із цих нормативно-правових актів, на нашу думку, є Порядок визначення шкоди та збитків, завданих Україні внаслідок збройної агресії Російської Федерації, що був затверджений постановою Кабінету Міністрів України № 326 (далі – Порядок про відшкодування № 326) [8].

Зокрема, у п. 2 Порядку про відшкодування № 326 встановлено напрямки за якими визначаються шкода та збитки, завдані внаслідок збройної агресії росії проти України. Серед таких напрямків визначені шкода та збитки завдані різним об'єктам навколишнього природного середовища. Так, напрямками, за яким визначаються шкода та збитки, завдані війною росії проти України, та які пов'язані з довкіллям, є: 1) шкода, завдана земельним ресурсам; 2) втрати надр; 3) збитки, завдані водним ресурсам; 4) шкода, завдана атмосферному повітрю; 5) втрати лісового фонду; 6) збитки, завдані природно-заповідному фонду та інші. Порядок про відшкодування № 326 щодо кожного з цих напрямків шкоди та

збитків визначає орган державної влади, який відповідає за здійснення їх оцінки.

Порядок про відшкодування № 326, на нашу думку, є детально пропрацьованим, в ньому чітко визначені напрямки шкоди та збитків, які потрібно оцінити, зокрема, напрямки визначення шкоди, завданої різним об'єктам навколишнього природного середовища, критерії за якими потрібно проводити оцінку шкоди, потенційні джерела коштів для здійснення відшкодування шкоди та інші питання. Однак, Порядок про відшкодування № 326 врегулює багато напрямків визначення шкоди та збитків, яких через війну росії проти України дуже багато. На нашу думку, для врегулювання відшкодування шкоди, завданої навколишньому природному середовищу внаслідок збройної агресії росії проти України, потрібно створити окрему законодавчу базу. Створення такої законодавчої бази є справжнім викликом для держави України, однак ми впевнені, що Україна впорається з цим питанням і росія як держава-агресор понесе повну відповідальність за свої воєнні злочини проти довкілля України.

Висновки. На підставі проведеного дослідження можна зробити висновок, що відшкодування шкоди, завданої навколишньому природному середовищу, у законодавстві України врегульовано низкою нормативно-правових актів, які є різними за своєю юридичною силою та галузевою приналежністю. Основні положення, які врегульовують зазначений правовий інститут, закріплені в Конституції України, ЗК України, Законі про охорону довкілля та ЦК України. Закріплення норм, які регулюють відшкодування шкоди, завданої навколишньому природному середовищу, в законодавчих актах різного галузевого спрямування свідчить про складність та різносторонність даного правового інституту.

Аналіз ЗК України та Закону про охорону довкілля показав, що в них закріплені норми, які є підставами відшкодування шкоди, завданої навколишньому природному середовищу. Проте, дані законодавчі акти не регулюють процедуру відшкодування такого виду шкоди та порядок визначення розміру шкоди. Встановлено, що ці питання частково регулюються підзаконними нормативно-правовими актами. На нашу думку, це є недоліком законодавства України, яке регулює інститут відшкодування шкоди, завданої навколишньому природному середовищу, оскільки закріплення порядку здійснення відшкодування шкоди, завданої навколишньому природному середовищу, та порядку розрахунку такої шкоди на рівні закону значно посилює захист як екологічних прав людей, так і навколишнього природного середовища. Тому, вважаємо, що правильно було б врегулювати ці правові питання саме на законодавчому рівні.

Визначено, що важливим на сьогоднішній день є питання врегулювання механізму відшкодування шкоди, завданої навколишньому природному середовищу внаслідок збройної агресії росії проти України. Основним нормативно-правовим актом, який частково врегулює деякі аспекти такого механізму, є Порядок про відшкодування № 326. Однак, даним нормативно-правовим актом врегульовано правові аспекти визначення шкоди та збитків, завданих війною росії проти України, які стосуються не тільки довкілля, а також інших сфер. На нашу думку, відшкодування шкоди, завданої навколишньому природному середовищу внаслідок збройної агресії росії проти України, повинно регулюватися окремими законодавчими актами, щоб здійснити повноцінне притягнення держави-агресора росії до відповідальності. Створення такої законодавчої бази повинно бути одним із пріоритетних напрямків роботи держави, а формування пропозицій, що може бути прописано в законодавчих актах, присвячених питанню відшкодування шкоди, завданої навколишньому середовищу України внаслідок збройної агресії росії проти України, має

стати одним із головних завдань правової наукової спільноти України.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Конституція України: Закон України від 28.06.1996 р. № 254к/96-ВР. Дата оновлення: 01.01.2020. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text>.
2. Земельний кодекс України: Закон України від 25.10.2001 р. № 2768-III. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2768-14#Text>.
3. Про охорону навколишнього природного середовища: Закон України від 25.06.1991 р. № 1264-XII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1264-12#Text>.
4. Юридична відповідальність за екологічні правопорушення : навч. посіб. / Т. К. Оверковська, Н. М. Опольська; Вінн. нац. аграр. ун-т. – Вінниця: ТОВ «ТВОРИ», 2020. 252 с.
5. Цивільний кодекс України: Закон України від 16.01.2003 р. № 435-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15#Text> (дата звернення: 08.08.2025).
6. Положення про порядок обчислення розміру відшкодування та сплати збитків, заподіяних внаслідок забруднення із суден, кораблів та інших плавучих засобів територіальних і внутрішніх морських вод України: затв. наказом Міністерства захисту довкілля та природних ресурсів України від 16.01.2021 р. № 16. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0406-21#Text>.
7. Наслідки для довкілля війни росії проти України: звіт / Ангурець О., Хазан П., Колесникова К., Куш М., Чернохова М., Гавранек М. 2023. 84 с. URL: <https://cleanair.org.ua/wp-content/uploads/2023/03/cleanair.org.ua-war-damages-ua-version-04-low-res.pdf>.
8. Порядок визначення шкоди та збитків, завданих Україні внаслідок збройної агресії Російської Федерації: затв. постановою Кабінету Міністрів України від 20.03.2022 року No 326 (у ред. постанови Кабінету Міністрів України від 22.07.2022 року No 951). Дата оновлення: 01.03.2025. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/326-2022-%D0%BF#Text>.

Харченко О.С.

(к.ю.н, доц. кафедри інтелектуальної власності та інформаційного права Інституту права Київського національного університету імені Тараса Шевченка)

Карашук О.О.

(к.ю.н, доц. кафедри інтелектуальної власності та інформаційного права Інституту права Київського національного університету імені Тараса Шевченка)

ОСОБЛИВОСТІ ЗАХИСТУ ПРАВ ЛЮДИНИ НА РЕЗУЛЬТАТИ ІНТЕЛЕКТУАЛЬНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

У статті розглянуто особливості правового захисту результатів інтелектуальної та творчої діяльності як складової системи захисту прав людини. Визначено сутність поняття «захист», його основні форми та правові механізми реалізації. Особливу увагу приділено діяльності Вищого спеціалізованого суду з питань інтелектуальної власності як ключової інституції у забезпеченні ефективного судового захисту прав інтелектуальної власності. Дослідження має на меті поглиблення теоретичних підходів і практичного розуміння шляхів гарантування та відновлення порушених прав у сфері інтелектуальної діяльності.

Ключові слова: захист прав людини, інтелектуальна власність, форми захисту, судовий захист, спеціалізований суд.

The article examines the peculiarities of legal protection of the results of intellectual and creative activity as an integral part of the human rights protection system. The essence of the concept of “protection,” its main forms, and legal mechanisms of implementation are defined. Special attention is paid to the role of the High Specialized Court for Intellectual Property as a key institution ensuring effective judicial protection of intellectual property rights. The study aims to deepen theoretical approaches and practical understanding of the ways to guarantee and restore violated rights in the sphere of intellectual activity.

Keywords: human rights protection, intellectual property, forms of protection, judicial protection, specialized court.

Актуальність теми. Конституція України, норми якої мають пряму дію, закріплює право кожного володіти, користуватися і розпоряджатися своєю власністю, результатами своєї інтелектуальної, творчої діяльності (ст. 41); гарантує свободу літературної, художньої, наукової і технічної творчості, захист інтелектуальної власності, їх авторських прав, моральних і матеріальних інтересів, що виникають у зв'язку з різними видами інтелектуальної діяльності (ст. 54) [1]. Творчість як розумовий процес не піддається регулюванню правовими нормами, вона є вільним виразом і станом творчої людини, а отже – суто індивідуальним явищем. А право обумовлює організацію наукової, технічної та іншої творчої діяльності, охорону її результатів, виникнення, здійснення, забезпечення

додержання та захист майнових та немайнових прав авторів. У цих аспектах і реалізуються конституційні гарантії свободи творчості, сфера дії яких – підтримка інтелекту, створення сприятливих умов для його реалізації, що було і є актуальним для незалежної держави. Обмеження творчості встановлюється законом – творчість не може бути антисуспільною, аморальною, спрямованою проти людства. Право інтелектуальної власності – це право особи на результат інтелектуальної, творчої діяльності або на інший об'єкт права інтелектуальної власності, визначений таким ЦК України та іншими законами. Право інтелектуальної власності становлять особисті немайнові та (або) майнові права інтелектуальної власності, зміст яких щодо певних об'єктів права інтелектуальної власності також визначається ЦК України та іншими законами.

Мета дослідження. Мета дослідження полягає у з'ясуванні сутності правового захисту результатів інтелектуальної та творчої діяльності, визначенні його форм та механізмів, а також у дослідженні ролі й значення Вищого спеціалізованого суду з питань інтелектуальної власності у забезпеченні ефективного захисту прав людини у цій сфері.

Виклад основного матеріалу. Питанням захисту прав інтелектуальної власності в Україні приділяється все більша увага. Чисельні роз'яснення органів судової влади, прагнення вдосконалення системи захисту, збільшення ефективності застосування способів захисту особистих немайнових та майнових прав творців та інших суб'єктів прав інтелектуальної власності, суворі санкції за окремі види порушень свідчать про актуальність дослідження питань захисту прав інтелектуальної власності.

Саме ж поняття «захист права інтелектуальної власності» у науковій літературі визначається як передбачена законодавством діяльність відповідних державних органів у справі визнання і поновлення прав, а також усунення перешкод, що заважають реалізації прав і законних інтересів суб'єктів права у сфері інтелектуальної власності [2, с. 34]. З наведеного у досліджуваній категорії необхідно виділити два аспекти – правовий, який можна поділити за галузями права, наприклад, адміністративно-правовий, кримінально-правовий захист, а також за суб'єктом – судовий захист, захист уповноваженими державними органами, тощо. О. О. Ястремська лаконічно визначає захист інтелектуальної власності як сукупність заходів, спрямованих на визнання та відновлення прав інтелектуальної власності у випадку їх порушення [3, с. 52]. Сам же ж результат як акт судового чи юрисдикційного органу, який повинен відновити порушене право, визначає спосіб захисту прав інтелектуальної власності. Сукупність наведених категорій утворюють склад категорії захисту права інтелектуальної власності на відповідні об'єкти.

Відомий науковець теорії держави і права О. Ф. Скакун розглядає захист як найдієвішу охорону прав людини [4, с. 189–190]. З наведених позицій вірно зазначено ознаку активності як підставу для відмежування захисту від охорони, яка може бути і пасивною та охороняти права інтелектуальної власності від посягань невизначеного кола осіб. Необхідно погодитись із розумінням «захисту» з О. Ф. Скакун, яка поняття «захист» розглядає як форму «охорони». Доволі детально означену проблематику розглядав С. Я. Вавженчук, зазначаючи, що поняття «захист» та «охорона» не є чітко визначеними та розмежованими за своїм змістом та сутністю. На основі аналізу доктринальних поглядів та законодавства, вчений підсумовує, що поняття охорона є ширшим і, в залежності від обставин, може включати в себе категорію захисту [5, с. 48]. Тому визначальним для відмежування захисту від охорони буде ознака вже наявного порушеного права, щодо якого застосовуватимуться дії та способи дій з метою його відновлення.

Отже, захистом права інтелектуальної власності є система активних заходів, які застосовуються власником, іншим законним володільцем, компетентними державними чи

іншими органами, спрямована на усунення порушень права інтелектуальної власності, покладення виконання обов'язку з відновлення такого порушеного права на порушника.

При цьому необхідно відзначити, що захисту підлягає не лише право, а й охоронюваний законом інтерес, відповідне тлумачення якого наведене в пункті 1 резолютивної частини Рішення Конституційного Суду України [6]. У сфері права інтелектуальної власності охоронюваний законом інтерес можна визначити як прагнення до отримання правової охорони (наприклад, державної реєстрації торговельної марки за відповідною заявкою) у відповідності до норм профільного законодавства України та користування конкретним нематеріальним благом — результатом інтелектуальної, творчої діяльності, що є самостійним об'єктом захисту з метою задоволення потреб, які не суперечать Конституції і законам України, суспільним інтересам, справедливості, добросовісності, розумності та іншим загально-правовим засадам.

Існує дві форми захисту прав інтелектуальної власності, які застосовуються в Україні, рівно як і в інших країнах світу: юрисдикційна та неюрисдикційна.

Неюрисдикційна форма передбачає захист права інтелектуальної власності своїми силами, без звернення за допомогою до державних або інших компетентних органів.

Юрисдикційний захист права інтелектуальної власності здійснюється в судовому порядку (загальний) та уповноваженими на це державними органами (спеціальний або, як його ще називають, адміністративний порядок захисту).

Юрисдикційна форма захисту права інтелектуальної власності здійснюється окремими *способами*: цивільно-правовим, кримінально-правовим і адміністративно-правовим. Цивільно-правовий спосіб у свою чергу поділяється на загальні і спеціальні способи захисту.

Органи судової влади забезпечують захист прав та законних інтересів суб'єктів права інтелектуальної власності у судовому порядку.

Необхідно розмежовувати підвідомчість судів, що розглядають питання захисту прав інтелектуальної власності.

Суди загальної юрисдикції розглядають спори у сфері інтелектуальної власності, які виникають у цивільних, господарських, адміністративних, кримінальних правовідносинах. У порядку *цивільного судочинства* вирішуються спори, стороною в яких (позивачем чи відповідачем) виступає фізична особа без статусу суб'єкта підприємницької діяльності, а предметом спору є захист прав інтелектуальної власності чи визнання прав інтелектуальної власності недійсними. У порядку *господарського судочинства* вирішуються спори, сторонами в яких виступають юридичні особи та фізичні особи-підприємці, а предметом спору є захист прав інтелектуальної власності чи визнання прав інтелектуальної власності недійсними. Юрисдикція *адміністративних судів* поширюється на правовідносини, що виникають у зв'язку зі здійсненням суб'єктом владних повноважень владних управлінських функцій. Водночас, помилковим є поширення юрисдикції адміністративних судів на усі спори, стороною яких є суб'єкт владних повноважень, оскільки при вирішенні питання про розмежування компетенції судів щодо розгляду адміністративних і господарських справ недостатньо застосування виключно формального критерію - визначення суб'єктного складу спірних правовідносин. Визначальною ознакою для правильного вирішення спору є характер правовідносин, з яких виник спір. Публічно-правовий спір, на який поширюється юрисдикція адміністративних судів, є спором між учасниками публічно-правових відносин і стосується саме цих відносин. Публічно-правовим вважається, зокрема, спір, у якому

сторони правовідносин виступають одна щодо іншої не як рівноправні і в якому одна зі сторін виконує публічно-владні управлінські функції та може вказувати або забороняти іншому учаснику правовідносин певну поведінку, давати дозвіл на передбачену законом діяльність тощо.

Необхідною ознакою суб'єкта владних повноважень є здійснення ним публічно-владних управлінських функцій. Ці функції суб'єкт повинен виконувати саме в тих правовідносинах, у яких виник спір. Якщо ж порушення своїх прав особа вбачає у наслідках, які спричинені рішенням, дією чи бездіяльністю суб'єкта владних повноважень, які вона вважає неправомірними, і ці наслідки призвели до виникнення, зміни чи припинення цивільних правовідносин, мають майновий характер або пов'язаний з реалізацією її майнових або особистих немайнових інтересів, то визнання незаконними (протиправними) таких рішень є способом захисту цивільних прав та інтересів [7].

Одним із напрямів реформування судової системи України є поглиблення спеціалізації судів, що стало наслідком формування окремого судового органу – Вищого спеціалізованого суду з питань інтелектуальної власності. Так, 2 червня 2016 р. Верховна Рада України прийняла зміни до Конституції України та Закону України "Про судоустрій і статус суддів", якими було ініційовано створення Вищого суду з питань інтелектуальної власності [8], указ про його створення був підписаний Президентом у вересні 2017 р. [9]. Нині продовжується процес формування такого судового органу, визначення кола його повноважень та регламентація правових засад діяльності.

Про створення окремого суду, судді якого могли би професійно розглядати та вирішувати спори у сфері інтелектуальної власності, протягом тривалого часу говорили як науковці, так і юристи-практики. На необхідності проведення суттєвих змін законодавчого регулювання розгляду та вирішення спорів у сфері інтелектуальної власності зазначалося у працях Г. О. Андрощука, О. Ф. Дорошенка, Ю. М. Капіци, О. П. Орлюк, А. О. Кодинця, О. І. Харитоновой, та інших учених.

Нині спеціальні патентні суди функціонують у деяких країнах світу: Австрії, ФРН, Швеції, США, Великій Британії, Таїланді, Філіппінах, Кореї тощо [10; 11]. У межах Європейського співтовариства започатковано створення Єдиного патентного суду ЄС.

Створення спеціалізованого суду покликано вирішити низку проблем, які тривалий час стримували розвиток відносин інтелектуальної власності та підвищення стандартів захисту цих прав в Україні. Розглянемо детальніше основні проблеми, вирішення яких пов'язане зі створенням цього суду.

У першу чергу, створення Вищого суду з питань інтелектуальної власності вирішить проблему конфлікту юрисдикцій у спорах у цій сфері. Відомо, що спори про ІВ тривалий час розглядалися судами адміністративної, господарської та цивільної юрисдикції. Така ситуація стала наслідком порушення принципу правової визначеності щодо органу, компетентного вирішувати такі спори, а також унеможливило забезпечення формування єдності судової практики у цій сфері.

Вищий суд з питань інтелектуальної власності розглядає, зокрема, такі категорії справ:

- 1) справи у спорах щодо прав на винахід, корисну модель, промисловий зразок, торговельну марку (знак для товарів і послуг), комерційне найменування та інших прав інтелектуальної власності, в тому числі щодо права попереднього користування;
- 2) справи у спорах щодо реєстрації, обліку прав інтелектуальної власності, визнання

недійсними, продовження дії, дострокового припинення патентів, свідоцтв, інших актів, що посвідчують або на підставі яких виникають такі права, або які порушують такі права чи пов'язані з ними законні інтереси;

3) справи про визнання торговельної марки добре відомою;

4) справи у спорах щодо прав автора та суміжних прав, в тому числі спорах щодо колективного управління майновими правами автора та суміжними правами;

5) справи у спорах щодо укладання, зміни, розірвання і виконання договору щодо розпорядження майновими правами інтелектуальної власності, комерційної концесії;

6) справи у спорах, які виникають із відносин, пов'язаних із захистом від недобросовісної конкуренції, щодо: неправомірного використання позначень або товару іншого виробника; копіювання зовнішнього вигляду виробу; збирання, розголошення та використання комерційної таємниці; оскарження рішень Антимонопольного комітету України із визначених цим пунктом питань.

Вищий суд з питань інтелектуальної власності діятиме як суд першої інстанції розглядатиме спори, які віднесені до його юрисдикції. На нашу думку, до спорів, які підвідомчі спеціалізованому суду, також варто було б віднести спори про адміністративні правопорушення, податкові, митні, трудові та кримінальні спори [12]. Якщо розглядати міжнародний досвід, то схожі судові інстанції в Австрії, Великобританії, Ірландії, Швейцарії розглядають справи на основі норм цивільного процесу, у Німеччині використовується поєднання норм цивільного та адміністративного процесів, в Швеції застосовуються процедури адміністративного процесу.

Наступне, що необхідно відмітити, створення спеціалізованого суду сприятиме вирішенню проблеми строків розгляду відповідної категорії справ. Угодою про торговельні аспекти прав інтелектуальної власності (ТРИПС) передбачено, що процедури, які стосуються захисту прав інтелектуальної власності, не повинні бути безпідставно ускладнені та вартість їх здійснення не повинна бути високою або супроводжуватися значними матеріальними затратами, містити безпідставні часові обмеження або невинуваті затримки. Тому, очікується, що Вищий суд з питань інтелектуальної власності, який зосередить свою увагу виключно на одній категорії спорів, а також, який матиме належне кадрове забезпечення, зможе суттєво скоротити строки розгляду справ з інтелектуальної власності.

Наступною перевагою створення спеціалізованого суду є вирішення проблем кадрового забезпечення. Судді, які володітимуть спеціальними знаннями (матимуть спеціальну освіту, а також досвід практичної діяльності у якості адвокатів або патентних повірених) сприятимуть підвищенню рівня захисту прав. На нашу думку, правом бути суддею зазначеного суду необґрунтовано не наділено судових експертів, які мають кваліфікацію з відповідної спеціальності. Створення спеціалізованого суду, передусім, обумовлено специфікою відносин у сфері ІВ, яка полягає у міжгалузевій правовій природі відносин (відносини регулюються нормами цивільного, господарського, трудового, митного, податкового, адміністративного права тощо), а також у тому, що вирішення правових питань у сфері ІВ неможливе без застосування спеціальних знань у інших галузях знань, ніж право (наука, техніка, мистецтво). Саме цими спеціалізованими знаннями і володіють судові експерти, які б мали отримати від законодавця право бути суддею спеціалізованого суду. [12, с. 14].

Вищий суд з питань інтелектуальної власності розглядатиме справи як суд першої

інстанції. У рамках цього суду діятиме Апеляційна палата, а касаційне оскарження забезпечуватиметься палатою з питань інтелектуальної власності у межах Касаційного господарського суду Верховного суду. Відтак, окремими фахівцями висловлюється думка про наявність ризику упередженості у розгляді відповідної категорії справ суддями, які працюватимуть в єдиному суді. Проте, на нашу думку, такий ризик нівелюється фаховим складом суду, який буде сформовано завдяки прозорим принципам конкурсу, а також вимогам, які висуваються до відповідних кандидатів.

Захист прав у спеціальному (адміністративному) порядку здійснюється Національним органом інтелектуальної власності (далі - НОІВ) – державною організацією, що входить до державної системи правової охорони інтелектуальної власності, визначена на національному рівні Кабінетом Міністрів України як така, що здійснює повноваження у сфері інтелектуальної власності і має право представляти Україну в міжнародних та регіональних організаціях; Антимонопольним комітетом України, правоохоронними органами, митними органами .

Висновки. Підсумовуючи вище сказане, необхідно відмітити, що належна охорона та захист прав інтелектуальної власності є однією із основних засад ефективного функціонування будь-якої держави сучасного світу. *Захистом права інтелектуальної власності* є система активних заходів, які застосовуються власником, іншим законним володільцем, компетентними державними чи іншими органами, спрямована на усунення порушень права інтелектуальної власності, покладення виконання обов’язку з відновлення такого порушеного права на порушника.

Нині майже 90 країн у світі мають спеціалізовані суди з інтелектуальної власності. Створені вони у різних економічних, юридичних та історичних системах і реаліях, але ціль запровадження таких судів одна – посилення спеціалізації судів з питань інтелектуальної власності, зменшення ризиків судової помилки та забезпечення однаковості практики й передбачуваності результатів судових розглядів для належного рівня охорони і захисту прав інтелектуальної власності.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Конституція України URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-вр#Text>
2. Жаров В. О. Захист права інтелектуальної власності. Захист авторського права і суміжних прав. Захист права промислової власності: навч. посібник. Київ: ЗАТ «Інститут інтелектуальної власності», 2003. 64 с.
3. Ястремська О. О. Інтелектуальна власність: навч. посібник. Харків: Вид-во ХНЕУ, 2013. 124 с.
4. Скакун О. Ф. Теорія держави і права: підручник. Харків: Консум, 2006. 658 с.
5. Вавженчук С. Я. Співвідношення понять «захист» та «охорона» трудових прав в чинному законодавстві. *Форум права*. 2010. № 1. С. 45–49.
6. Рішення Конституційного Суду України (справа про охоронюваний законом інтерес) від 01.12.2004 р. № 18-рп/2004 URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v018p710-04#Text>.
7. Постанова Верховного Суду у складі колегії суддів Касаційного адміністративного суду від 23 червня 2020 року у справі № 826/7180/16 URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/90000537>
8. Про судоустрій і статус суддів : Закон України від 2 червня 2016 року // Відомості Верховної Ради (ВВР). – 2016. – № 31. – Ст. 545.

9. Про утворення Вищого суду з питань інтелектуальної власності : Указ Президента України від 29 вересня 2017 р. // Офіційний вісник України від 13.10.2017. – No 80. – С. 11. – Ст. 2438.

10. Андрошук Г. Спеціалізовані суди з питань інтелектуальної власності як стимул економічного розвитку / Г. Андрошук // Інтелектуальна власність. – 2008. – No 1. – С. 53–61.

11. Дорошенко О. Ще раз про патентний суд / О. Дорошенко // Право України. – 2011. – No 3. – С. 40–44.

12. Потоцький М. Вищий суд з питань інтелектуальної власності: підвищення стандартів захисту права інтелектуальної власності / М. Потоцький // Інтелектуальна власність. – 2018. -№7. – С. 13-17.